

Kudělka, Zdeněk; Konečný, Lubomír Jan; Samek, Bohumil

Výzkum románské architektury na Moravě II

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. F, Řada uměnovědná. 1981, vol. 30, iss. F25, pp. [55]-62

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/110629>

Access Date: 19. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MATERIÁLY

VÝZKUM ROMÁNSKÉ ARCHITEKTURY NA MORAVĚ II

(K výzkumnému úkolu státního plánu A VIII-4-13/1-3)

V letech 1977–1979 pokračoval výzkum románských lokalit na jižní Moravě, začatý v roce 1975. Z poznatků, učiněných v této době v terénu a archivech, předkládají zpracovatelé¹ úkolu tyto zajímavější výsledky².

Blansko, farní kostel sv. Martina

Původní farní svatyně předlokační vsi Blanska, připomínaná již k r. 1136, byla radikálně přestavěna v období gotiky a klasicismu. Zatímco z románské stavby se dochovaly jen drobnější kvádríky, vtroušené do zdiva mladších stavebních fází, zůstala z raně gotické přestavby zachována celá jihozápadní část lodi, provedená z velkých, sypkých pískovcových kvádrů, v níž byl objeven fragment sedlového portálu, po celém obvodu profilovaného půlkruhovým výžlabkem mezi dvěma hráněnými oblouky, svedenými do zkosené nárožní patky. Raně gotickou přestavbu kostela je možno klást do souvislosti se zřízením zdejšího biskupského dvorce (nepochybně na ostrožně s kostelem), objevujícího se v písemných pramenech v době Bruna Schaumburka. (LK)

Bořítov (okr. Blansko), farní kostel sv. Jiří

Z románské stavby zůstala dochována jen obdélná loď. Západní věž, v jejíž zvonici jsou osazena trojitá sdružená okna románských tvarů, byla však přistavěna k průčelí lodi dodatečně a je s největší pravděpodobností slohovým projevem tzv. románské renesance. Nasvědčuje tomu i její provedení z lomového kamene oproti tesanému, hlazenému a řádkově kladenému zdivu románské lodi, jejíž západní zeď byla původně vytažena nad hřeben střechy a sloužila zároveň jako zvonička. (LK)

Brno (kat. úz. Komárov), farní kostel sv. Jiljí a býv. benediktinské probošství

Komárov, ležící jižně od Brna, byl původně zeměpanskou vsí, kterou ještě koncem 18. století tvořilo jen několik málo domků roztroušených na březích Svitavy a při cestě na Brno a na Černovice.³ Od r. 1104 údajně náležel třebsčickým benediktinům, kteří zde zřídili probošství. Podle nejasné zprávy se usuzuje, že v osadě již tehdy stála

¹ Od r. 1977 se na pracích nepodílí PhDr. R. Malinová.

² První zpráva byla uveřejněna ve SPFFBU F 21/22, 1977/78, 39 n.

³ Situace je dobře patrna na Mapě města Brna a jeho předměstí od Josefa Anneise, dochované v Zehenterově kopii z r. 1784 (Státní oblastní archiv v Brně, D 22, sign. 364-13/12). Probošství leželo necelého půl kilometru východně od soutoku řek Svitavy a Svratky v inundační oblasti protkané dalšími vodotečemi, vytvářejícími tu soustavu různě velkých „ostrovů“. Nynější koryto Svitavy od zábrdovického mostu na jih je výsledkem regulace projektované již počátkem 30. let 19. století.

kaple sv. Benedikta.⁴ Darovací listina knížete Oldřicha brněnského a Litolda znojemského, hlásící se k r. 1104, je však falzem z konce 12. století, a zcela ojedinělý výskyt patrocinia sv. Benedikta budí rovněž značné podezření.

Probošství v Komárově r. 1527 zaniklo a o tamním kostele sv. Jiljí panovala dlouho domněnka, že jde o nenáročnou stavbu ze sedmdesátých let 16. století vzniklou na gotických základech.⁵ Teprve při stavebním průzkumu, podniknutém r. 1947, byl objeven v jižní zdi lodi zazděný románský portál a kvádrkové řádkové zdivo.⁶ Roku 1966 byl na území jižně a jihozápadně od kostela zahájen archeologický výzkum (výzkum prehistorické katedry brněnské univerzity převzalo po jedné sezóně Muzeum města Brna), pokračující s přetržkami i v následujících letech⁷ a dosud nebyl ukončen.⁸ Mezitím byl stavebně zabezpečen západní útvar kostela a pořízeny nové vnější omítky celé stavby. Z dosavadních nálezů vyplývá, že jižně od kněžiště dnešního chrámu stávala nejdříve drobná kaple nejasného stáří s lodí téměř čtvercového půdorysu a s půlkruhovou apsidou. Přiléhala bezprostředně k budově mající patrně obytnou funkci a rozkládající se před západním průčelím kaple. Jako jediná památka po ní se v hloubce 100 až 120 cm pod dnešním terémem dochovala nízká vrstva kamenného základového štětu, misty zcela vybraného při hloubení hrobů hřbitova, který obklopoval kostel až do r. 1836. Ve výkopu chyběl jakýkoli průvodní materiál vztahující se k objeveným základům. Také proto se zatím nedaří archeologickou metodou přesněji vymezit dobu vzniku i zániku této prosté stavby. Hypotetická obytná budova ustoupila novostavbě dnešního kostela (již dřívě, nebo až v souvislosti s ní?), na místě kaple vzniklo pozdně románské probošství, v neznámé době rovněž zbořené.

Nynější kostel sv. Jiljí se v nejstarší podobě skládal z podélné plochostropé lodi obdélníkového půdorysu a kněžiště neznámého tvaru.⁹ Loď byla vystavěna z nestejně velkých kamenných kvádrů střední velikosti, kladených do řádků na maltu, která byla ve spárách rozetřena tak, že misty kryla i jejich nerovná čela. Avšak i zde se dodržovala pravidelnost podřezáváním ložných i svislých spár. Na nárožích se objevuje armování většími pečlivě tesanými kvádry, z nichž jsou vyskládány také rozvěšené špalety podélných oken s půlkruhovým záklenkem, stejně jako ostění dnes zazděného portálu, osazeného v jižní zdi lodí u jejího východního nároží. Jde o archaický typ: za podélným otvorem s půlkruhovým záklenkem v lici zdi následuje v pravouhlém ústupku dveřní otvor s rovným nadpražím. Půlkruhový tympanon je vytesán z jednoho kusu kamene; původně byl olícen a ornamentálně rámován. V zrcadle byla namalována ruka a v nadpraží červenou románskou majuskulí nápis: PORTA DEI.¹⁰ Prostor před západním průčelím byl původně volný; v patře západní zdi však byl proražen obdélníkový otvor, jímž se (z vnějšího schodiště?) vstupovalo na kruchtu.¹¹ Patrně v poměrně krátkém časovém odstupu byla vybudována západní hranolová stavba. Přiléhá sice bezprostředně ke kostelu, s nímž byla v přízemí a v patře spojena průchody, má však samostatné obvodní zdi a nesloužila kultovnímu, ale zřejmě obytnému účelu.¹² Její stavební jádro (po devastacích bylo zřícené zdivo

⁴ *Dějiny města Brna II*, Brno 1973, 283.

⁵ E. Dostál, *Umělecké památky Brna*, Praha 1928, 126.

⁶ C. Hálová-Jahodová, *Brno. Stavební a umělecký vývoj města*, Praha 1947, 46.

⁷ Srov. první zprávu o výzkumu románské architektury na Moravě, SPFFBU F 21/22, 1977/78, 39 n.

⁸ O výzkumu stručně referoval R. Pernička, *Zjišťovací výzkum u kostela sv. Jiljí v Brně-Komárově*, SPFFBU E 11, 1966, 142. V souvislosti s přípravou projektu rekonstrukce západní věžové budovy provedl zde r. 1966 stavebně historický průzkum také Státní ústav pro rekonstrukci památkových měst a objektů (Ing. J. Hyzler).

⁹ Raně středověké zdivo, na němž je zčásti vybudováno pozdně gotické kněžiště, náleží zbořenému probošství.

¹⁰ Malba krátce po odkrytí vlivem povětrnosti zanikla. O její existenci svědčí také náčrt a popis v záznamech V. Richtera k zamýšlenému korpusu románské architektury na Moravě (Archiv UJEP v Brně, pozůstalost V. Richtera, kart. 8, seš. 3).

¹¹ Podle záznamů ve farní kronice byla v letech 1871–1872 vystavěna kruchtta nová. Původní byla nesena třemi silnými pilíři s nízkou klenbou. Přístupná byla po schodišti v jižní části lodí, zabírajícím čtvrtinu její šířky. Z popisu nelze usoudit, zda r. 1871 byla odstraněna původní tribuna, nebo stavba vzniklá až v 17. století v souvislosti se zaklenutím lodí.

nejméně třikrát – v době vrcholné a pozdní gotiky – dostavováno a v 18. a 19. století opravyováno) je vybudováno obdobně jako kostel (včetně armování nároží); pouze rozměry kvádrů se zvětšily. Vnější přístup byl umístěn do prvního patra jižní zdi a v místech starého vstupu na kostelní tribunu byl vyklenut tunel. Ostění jižního obdélníkového portálu západní budovy, přístupné tak v patře patrně z vnějšího schodiště (či lávky?) je tvořeno mohutnými, hladce přitesanými kamennými kvádry.

Přesto, že v komárovském sv. Jiljí (před stavbou západní budovy) lze vidět typ tzv. vlastnického tribunového kostela, je zřejmé – pokud přijmeme tvrzení o obdarování třebečských benediktinů r. 1104 – že vznikl až za klášterní držby. Benediktini snad na luhu nejprve zřídili nenáročnou expozituru (malá kaple s přilehlou obytnou budovou), u níž pak postavili prostý venkovský kostel, aniž by tehdy pomýšleli na založení početnější komunity. Šlo pouze o základní hospodářskou a duchovní správu získaného území. Hradištko-opatovické analý se k r. 1133 zmiňují o svěcení jakési kaple sv. Jiljí.¹³ Pokud by se tím měl myslet Komárov, pak ze slohové kritických důvodů lze tento letopočet sotva vztáhnout ke dnešnímu kostelu. Je spíše pravděpodobné, že benediktinský světec byl patronem již první kaple provizoria a že toto zasvěcení bylo pak přeneseno na novostavbu pozdního 12. století. Tradiční slohové cítění architektury (portál) lze snad vysvětlit nenáročností záměru i provedení stavby místními silami. Vznik západní budovy je pak možno položit do doby kolem, spíše však po r. 1200 a také následující etapa náleží ještě plně románskému stavitelství první poloviny 13. věku. Jde především o zmíněnou rozlehlou budovu obdélníkového půdorysu, o „probošství“ (v místech zbožené prvotní kaple), jejíž 1,5 m silné obvodové zdivo z pravidelných, poměrně velkých kamenných kvádrů spočívá místy na klasové kladeném základovém štetu. Přesně opracování kamene umožnilo kladení řádků s minimálními spárami. Obdobně je vyzděna také dlouhá zeď běžící od jihovýchodního nároží západní budovy kostela přibližně jižním směrem. Je založena poněkud mělčeji než západní přístavba, k níž přiléhá hladkou spárou; na rozdíl od západní budovy také nemá sokl a leží pouze na nízké vrstvě základového lomového štetu.¹⁴ První interpretace o ní hovořila jako o ohradní zdi. Další výzkum však ukázal, že na ni organicky navazovalo v pravouhlém zalomení zdivo budovy, jehož průběh však nemohl být dále sledován.

Z dosavadních zjištění vyplývá, že benediktinské probošství v Komárově nebylo stavebně jednotné a že v jeho nejstarších stavebních dějinách lze rozeznat nejméně čtyři etapy: provizorium s kaplí (sv. Jiljí, 1133?) – kostel sv. Jiljí, konec 12. století – západní obytná budova, počátek 13. století – „probošství“ jižně a budova neznámého určení jihozápadně od kostela, 1. polovina 13. století. Ještě na počátku poslední čtvrtiny 13. věku tu vzniklo zřejmě další dílo, tentokrát nevšedně umělecké úrovně; naznačují to čtyři mohutné hlavice zdobené vegetabilním dekorem, válcové dřívky a patky sloupků a okenní kružby, získané hned na začátku archeologického výzkumu. (BS)

B r n o (kat. úz. Bystrc), kaple Matky Boží u hradu Veveří

Dispozičně jde o typ pozdněrománského farního kostela, obohacený o západní část s tribunou, pro naše území zcela netypicky šířkové zdůrazněnou a upomínající na redukovanou formu příčného vestverku, vyskytující se koncem 12. století u venkovských farních kostelíků zejména v dolním Sasku a v Brandenburku. Kaple byla farní svatyní osady zaniklé r. 1428. Původně snad souvisela s předchůdcem blízkého hradu Veveří – knížecím dvorcem nejspíše loveckého charakteru, kde bylo asi původně ústředí zeměpanské správy zdejší oblasti se sídlem lovtěho, popřípadě vilika. (LK)

¹² Nikdy nebyla chápána jako kostelní věž. Když ve 2. pololetí 14. století vznikla její potřeba, byla vystavěna nová věž od základů na severní straně lodi. Ještě v pozdní gotice byla v západní budově zasazena kamenná ostění pravouhlých oken dělených křížem, tedy okna typicky světského, přesněji obytného charakteru. Ve 2. patře jižní zdi byl současně proražen další vstupní otvor s cihlovým ostěním.

¹³ Anno 1133... Eodem anno dedicata est capella sancti Egidii. FRB II, Praha 1874, 395.

¹⁴ Předpoklad, že jádro západní budovy náleželo zaniklé stavbě přesahující půdorys dnešního hranolu (z něhož vycházel výklad v 1. svazku *Dějiny města Brna*, 80), se po archeologickém průzkumu ukázal jako chybný. Dnešní západní budova plně vyjadřuje její původní dispoziční.

Čáslavice (okr. Třebíč), kostel sv. Martina

Pozdně románská tribunová svatyně patrně zeměpanského opevněného dvorce je výsledkem dvou stavebních fází. Asi již brzy po jejím vzniku¹⁵ bylo zvětšeno kněžiště v „přechodných“ tvarech klášterních kostelů benediktinů v Třebíči a minoritů v Jihlavě, a na jeho severní straně přistavěn věžovitý útvar. Motivací přístavby této pozoruhodné „malé věže“¹⁶ byla buď nutnost vybudovat novou tribunu v blízkosti prodlouženého presbytáře, nebo úsilí zvětšit obranyschopnost stavby. V jejím 2. patře je totiž zbytek místnosti z neomítnutého lomového kamene se střílnovitým okénkem v ose východní a západní strany a mimoto s torzem vchodu na půdu, který umožňoval spojení této věžice se západní věží a visutou komunikací s obytným stavením. Jeho budova stála nepochybně v severozápadním koutě areálu, tam, kde je dnes márnice, jejíž středověký původ je ještě i po přestavbách v 16., 19. a 20. století zřejmý. Tento cenný zbytek, který je na Třebíčsku zatím nejstarším dokladem obytné stavby románského správního a hospodářského centra, vznikl zároveň s kostelem asi v době kolem r. 1200, popřípadě již i krátce před ním.¹⁷ (ZK)

Hostěradice (okr. Znojmo), farní kostel sv. Kunhuty a býv. komenda řádu německých rytířů

O významném stavebním souboru publikoval v nedávné době H. Rulíšek dvě práce;¹⁸ přesto však bez řádného archeologického průzkumu tu zůstává řada otazníků. Při příležitosti předláždění kostela r. 1979 byla několika svépomocně vykopanými sondami (za metodického vedení PhDr. L. Konečného) ověřována Ruliškova hypotéza o původním farním kostele z doby před příchodem řádu v místech jižního dvoulodí (boční kaple). Průzkumem bylo zjištěno, že tento názor je nutno opustit. V Hostěradicích byla totiž původně zřejmě založena pravidelná trojlodní bazilika, přičemž jižní loď náležela ke komendě, nikoli ke kostelu. Výkopem tu bylo odkryto kamenné lomové zdvo o síle 100 až 120 cm, uzavírající dnešní boční arkády hlavní lodi, a s ním souběžně probíhající zeď v pokračování obvodní zdi jižní boční lodi v rozsahu tří klenbových polí na západní straně. Zčásti na ní spočívají sloupy dnešní pozdně gotické dvoulodní haly. Prostor byl navíc členěn příční zdi na dvě přibližně stejné velké místnosti obdélníkového půdorysu. Četné pohřby nacházející se jižně od původní obvodní zdi dokládají, že se zde až do doby stavby pozdně gotického dvoulodí rozkládal hřbitov. — Zkoumání rozsahu komendy bude třeba rozšířit i do vzdálenějších míst od kostela a nyníjší fary, neboť při prohlídce byly zjištěny rozsáhlé sklepy pod dnešním dvorem a kamenná zeď s úzkými hrotitými okénky, nacházející se až na samé hranici farní zahrady a náležející stodole soukromého stavení. (BS)

Jakubov (okr. Třebíč), farní kostel sv. Jakuba

Nejdůležitější částí prosté pozdně románské jednolodní svatyně s chórovým čtvercem a apsidou je patrová stavba na obdélném půdorysu u severní strany kněžiště s dnešní kostnicí, zaklenutou valenou klenbou, a s dnešní sakristií nad ní, zaklenutou dosti strmou hrotitou klenbou a přístupnou z kněžiště. Původní funkce spodní prostory jako kostnice je nepochybná. Vedle zahloubení v terénu ji dokládá nízký otvor v ose východní zdi s odstupňovanými kamennými překladky stropu. Méně jasná je otázka funkce horní místnosti. Vzhledem k podobnému řešení ve Včenicích (viz níže) je však možno předpokládat, že také zde šlo o pohřební kapli. Na tom nic nemění ani okolnost, že v Jakubově nebylo asi počítáno s apsidou kaple, a to pro uvedený otvor ve východní zdi kostnice.¹⁹ (ZK)

Kostelní Myslová (okr. Jihlava), farní kostel sv. Václava

Pozdně románský původ svatyně, o jejímž patronáži je zmínka r. 1253, je slohově doloženo pouze fragmenty portálového ostění, druhotně upotřebenými jako schody

¹⁵ Nejstarší zpráva o kostele pochází z r. 1240. CDM II, s. 382, č. 329; s. 384, č. 330.

¹⁶ Hausprotokoll der Lokalie Czasslawitz (nedat.), 1.

¹⁷ Srov. k tomu Z. K u d ě l k a, *Kostel a obytné stavení románského dvorce v Čáslavicích*, Umění 28, 1980, 380 n.

¹⁸ H. Rulíšek, *Hostěradice*, Brno 1970. — Týž, *Die Kirche der hl. Kunigunde in Hostěradice*, SPFFBU F 14/15, 1970/71, 129 n.

¹⁹ Patrně z téhož důvodu nedošlo k jejímu provedení ve Včenicích, třebaže tam byla apside zamýšlena.

do patra zvonice. Jejich pravouhlý profil přecházel v jednoduchý obloun, jako například u portálku v presbytáři býv. klášterního kostela v Oslavanech, v kostele v Černvíře, popřípadě v Urbanově nebo v Horní Slatině. (LK)

Mikulovice (okr. Znojmo), farní kostel sv. Václava

Navzdory pozdním písemným zprávám o Mikulovicích bylo již první historicko-topografické literatuře (G. Wolný, F. V. Peřinka, A. Hrudička) známo značně stáří místního kostela, zasvěceného původně sv. Petru. I přes necitlivé moderní úpravy, kdy byl zakryt vrstvou cementové omítky také portál v jižní zdi lodi, zůstalo zřejmé, že tu jde o románskou podélnou stavbu s půlkruhovou apsídou a panskou tribunou v prvním patře. R. 1979 došlo v rámci celkové opravy vnějších fasád k otlučení omítek, přičemž mohla být prozkoumána také skladba zdíva. Kromě kamenných lezén na vnějším plášti apsidy, úzkých oken s půlkruhovým záklenkem a široce rozvětvenou špaletou v bočních zdech lodi byl tu nalezen i úsek podstřešní římsy s obloučkovým vlysem. K nejvýznamnějšímu objevu došlo na portále. Portál tvoří tři pravouhlé ústupky s půlkruhovým záklenkem, v nichž je prolomen pravouhlý vchod. Průběh profilu je ve výšce nadpraží (v místech nasazení oblouku) přerušen vyloženou římsou, jejíž svislá čela jsou členěna obloučkovým vlysem provedeným v mělkém reliéfu, sešikmená plocha pak výraznou šachovnicí. Obdobný motiv reliéfní šachovnice je na znojemském okrese znám z kostela sv. Vavřince v Branišovicích, kde se nachází na kamenné římsě vítězného oblouku. Vzhledem k hrubému provedení dekoru a ke tvaru obloučkového vlysu lze mikulovickou stavbu předběžně datovat do pozdního 12. století. Lokalita si však vyžádá důkladné studium, při němž bude nutno vzít v úvahu i nálezy esovitých záušnic v hrobech rozrušených při bourání zidky v blízkosti kostela.²⁰ (BS)

Mušov (okr. Břeclav), kostel sv. Linharta

Při záchranném archeologickém a stavebně-historickém průzkumu objektu, prováděném v letech 1977–1979 Regionálním muzeem v Mikulově (PhDr. J. Unger), byl zjištěn půdorysný rozvrh původního pozdně románského kostela. Sestával z nápadně úzké podélné lodi, z obdélného presbytáře (zaklenutého patrně polem křížové klenby) a z hranolové věže v západním průčelí, spojené vchodem v patře s tribunou. K severovýchodnímu nároží lodi přiléhala asi o něco výše založený apsídovitý útvar o šířce zdi 80–110 cm, se základy hlubokými 60–70 cm, jehož určení je nejasné. V zachované jižní zdi románské lodi z kvádrů kladených do řádků byl odkryt původní ústupkový portál s půlkruhovým tympanonem kdysi z jednoho kusu, dvě větší okna s půlkruhovým záklenkem a široce otevřenou špaletou a jedno menší, nezvykle nízko položené okno poblíž jihovýchodního nároží. Mimoto byly nalezeny dva hladce opracované mírně vypouklé klinovité fragmenty nejspíše sloupkového podvalu nebo dřívkové puklice. Průzkum také ukázal, že areál bývalého farního kostela, při kterém se rozkládal hřbitov, byl ve 13. století obehnan hlubokým příkopem. (LK-ZK)

Předín (okr. Třebíč), farní kostel sv. Václava

Z původní stavby, pocházející asi z první třetiny 13. století, se dochovala jen spodní patra věže na mírně nepravidelném čtvercovém půdorysu. Přesnější půdorysnou podobu kněžiště a lodi, přestavěných v letech 1844–1847, lze však značně spolehlivě rekonstruovat. Jednak se v pamětní farní knize dochoval z doby kolem 1844 půdorysný náčrt kostela s rozměry,²¹ jednak obsahuje žádost jihlavského krajského úřadu o povolení ke stavbě (rozšíření) kostela z r. 1839 jeho popis a rozměry.²² Podle těchto údajů bylo kněžiště dlouhé přibližně 3,78 m, široké 4,41 m, loď dlouhá 9,45 m, široká 5,35 m. Ze zpráv dále vyplývá, že loď, překrytá jen prkenným stropem, nebylo možno zaklenout, poněvadž její základy byly jen dvě stopy (0,63 m) hluboké a v jejich zdech byly trhliny. Věž je popsána jako masivní a až do špičky vyzděná. (ZK)

²⁰ J. Palliardi, *Slovanské pohřebiště kosterné v Mikulovicích u Znojma*, Časopis Vlastenecké musejní společnosti v Olomouci VII, 1890, 173.

²¹ Srov. A. Bartušek, *K otázce vzniku kostela sv. Václava v Předíně*, Umění 3, 1955, 349 n.

²² Státní oblastní archiv v Brně, B 15/707.

Přibyslavice (okr. Třebíč), kostel sv. Gottharda

Při opravě fasád v r. 1977 bylo zjištěno, že okna tzv. sakristie jsou pozdně románská, zaklenutá drobnými lomovými kameny. V přízemí severozápadní části dispozice byly objeveny fragmenty dvou oken stejného typu, což svědčí o tom, že tato část stavby je rovněž již pozdně románského, popřípadě přechodného původu. Také nynější presbytář kostela jeví stopy takového stáří. Uvedené poznatky upřesňují složitou stavební historii památky, potvrzují koexistenci staršího, farního tribunového kostela ze 12. století s pozdně románskou profánní budovou a vyvrací domněnku M. Radové-Stikové.²³ (LK)

Pustiměř (okr. Vyškov), kostel sv. Pantaleona

V souvislosti s památkovým zabezpečením objektu byl v letech 1977–1978 zrevi-dován a dokončen archeologický a stavebně-historický průzkum rotundy, přerušeny před válkou. Současně byla prozkoumána i část přilehlého pohřebiště na severovýchodní straně. Původní dispozice stavby s nově odkrytou substrukcí západní hranolové věže (valené zaklenuté podvěží bylo přístupné z lodi) je bezpečně datována do 12. století náleží pozdně hradištní keramiky, esovitých záušnic a mincí. Šlo o farní kostel románské trhové osady, která se stala novým ústředím zeměpanského velkostatku namísto blízkého slovanského hradiska. Svatyně, jejíž vznik patrně nesahá před polovinu 12. století, byla snad původně částí zeměpanského dvorce, který zanedlouho přešel spolu s osadou do majetku olomouckého biskupství. (LK)

Račice (okr. Třebíč), kostel sv. Václava

Svatyně z druhé čtvrtiny 13. století, kterou dosud umělecko-historická literatura nezaznamenala, je významná v několika ohledech. Především se dochovala v téměř úplném rozsahu i podobě: jde o protáhlou obdélnou loď se čtvercovým kněžištěm zaklenutým křížovou žebrovou klenbou, ke kterému na severní straně přiléhá stavba dnešní sakristie. Tato prostá osnova někdejšího farního kostela byla později jen nepodstatně pozměněna nadstavbou zdi nejasného účelu nad klenbou sakristie, zřízením před síně před západním průčelím a nového vchodu v jižní zdi lodi, přístavbou márníce mezi sakristií a lodí, popřípadě dalšími drobnými úpravami. Pro románskou architekturu na Moravě má největší význam prostora při kněžišti, zaklenutá strnou hrotitou klenbou. Smysl této prostoty lze totiž – na rozdíl od týchž nebo podobných útvarů (s kostnicí pod ní) v kraji (například Kralice, Jakubov, Vícenice) – značně přesvědčivě vyložit. Bylo-li možno u této i u dalších podobných staveb archeologicky vyloučit dvě fáze vzniku (tj. nejdříve malá, samostatně stojící kaple, k níž byl o něco později přistaven kostel), zůstávala možnost interpretovat prostoru nejspíše jako křestní nebo pohřební kapli. Případný výskyt kostnice pod ní první eventualitu ovšem potlačoval, nemohl ji však vyloučit úplně, protože zrození a zánik měly v životě středověkého člověka k sobě velmi blízko a protože v aktu křtu zároveň umíral pouhý pozemský člověk, popřípadě ve fázi ponoení byl spolupohřbíván s Kristem. V Račicích nepřichází takový výklad, jak se zdá, v úvahu. Nalevo od západního vchodu je totiž románská křtitelnice, která nestojí jako obvykle volně, tj. kalichovitou nádrží nenese díky s nohou, nýbrž ji tvoří zčásti kamenný plášť vložený do zdi, zčásti nízká hluboká nika ve zdi, již bylo získáno místo potřebné pro úkon křtu. To znamená, za velmi pravděpodobného předpokladu, že nejde o dodatečnou úpravu, že křtitelnice se nalézá na původním místě a že křestní obřad probíhal v tomto kostele bez věže (v jejíž o něco níže položené kobce se asi většinou nalézala křestní prostora) zde, pod dřevěnou kruchtovitou tribunou. Prostora u kněžiště mohla tedy být nejspíše pohřební kaplí, jak by tomu snad nasvědčoval i její protáhlý obdélný půdorys. – Račická svatyně je pozoruhodná také geometrickou vazbou jednotlivých částí: prostora u kněžiště je jeho přesnou polovinou, loď jeho dvojnásobkem. (ZK)

Slavíkovice (okr. Třebíč), farní kostel sv. Kateřiny

Věžní tribuna byla přístupná pouze vchodem umístěným na severní straně věže ve výši 1. patra. (Ke vchodu dnes vede z podvěží severní zdi a venkovním přístavkem před ní pozdně barokní schodiště.) Spojení mezi vchodem a tribunou však nebylo přímé. Hned u vstupu se komunikace lomila v úhlu 45° vpravo, tj. k západu, a větvila se vlevo na vlastní, o něco výše položený a dnes zazděný vstup u severovýchodního

²³ Archeologické rozhledy XXVIII, 1976, 291 n.

koutu věže na tribunu, vpravo na schodiště vložené do severní a západní zdi věže a vedoucí do jejího 2. patra. Schodiště s nárožím z mohutných, dosti pečlivě opracovaných kvádrů tedy sloužilo buď jako spojení mezi tribunou a prostorem nad ní (v tom případě nejspíše obytnou), nebo jako refugiální komunikace. V jihovýchodním koutě 2. patra věže je totiž ve východní zdi chodbička s otiskem šalování v klenbě, zakončená dnes zazděným vchodem s půlkruhovým štětovaným záklenkem, patrným také z púdy nad barokní klenbou. Je proto spíše pravděpodobné, že funkce celé komunikace spočívala ve spojení blízkého obytného stavení a tribuny s podkrovím lodi. Její skutečný smysl však není jasný, poněvadž mimo věže a snad části podélných zdí lodi se ze středověké stavby již nic nedochovalo.²⁴ Lze jen připomenout dosti podobně organizované obranné zařízení v Čáslavicích, jež ovšem počítalo ještě s menší věží u severní strany kněžiště. (ZK)

Stařeč (okr. Třebíč), farní kostel sv. Jakuba Většího

Ve věži kostela, přestavěného v letech 1734–1736 (viz dále str. 60), se dochoval jen nepřilíhší narušený, typologicky pozoruhodný původní přístup na panskou tribunu. Komunikace začínala v severozápadním koutě lodi dnes zazděnou chodbičkou, zakončenou vstupem s půlkruhovým kamenným záklenkem z jednoho kusu a s ostěním z přitésaných kamenů a pokračovala podestou o délce asi 1,5 m, na kterou navazovalo schodiště o deseti stupních, vložené do severní zdi věže blíž k její vnější straně. Schodiště, překryté rovnými, stupňovitě uloženými kamennými překlady a v horní části nepravidelnou klenbičkou s otiskem šalování v patrně původní omítce, končilo v severozápadním koutě vstupem na tribunu, při přestavbách a úpravách věže v letech 1494 a 1597 pozměněným. Původní se zdá být také podélně valená klenba tribuny otevřená do lodi pasem a opatřená přibližně v ose západní a jižní zdi nestejnými střílnovitými okny. (ZK)

Telč (okr. Jihlava), kostel sv. Ducha

Románská svatyně s věžní tribunou byla pravděpodobně farním kostelem dvou předlokačních osad, doložených archeologicky v katastru dnešního města. Kromě toho byla částí předlokačního hrazeného okrsku (zeměpanského dvorce s celnicí?), zaujímajícího částečně návrší v jižní části městské lokace, kudy procházela hlavní komunikace od brodu, a který je ještě dnes částečně patrný v urbanistické osnově městského jádra. Tento předlokační areál, z něhož byly získány nálezy keramiky ze 13. století, se snad v historii města projevil jako „suburbium civitatis Telcz“ (1414 v souvislosti s kaplí sv. Ducha), popřípadě jako „Horní Telč“ (1492). (LK)

Velké Meziříčí (okr. Žďár nad Sázavou), zámek

Ve sklepech byly identifikovány dva fragmenty portálů pozdně románské profilace (nárožní oblouk s postranními výžlabky svedenými v patce do drápku, podobně jako u fragmentů z Velehradu nebo z Deblína). Protože tyto fragmenty sotva souvisí se zdejšími slohovými projevy renesančního historismu (odlišný druh kamene, totožný s „přechodním“ portálem v severní zdi kostela kolonizační trhové vsi) a protože pro románské stáří hradu není žádných jiných indicií, je možné, že se sem fragmenty dostaly z nějaké zaniklé románské stavby, snad z kostelíka předlokační osady pod hradem. (LK)

Velký Újezd (okr. Třebíč), farní kostel sv. Petra a Pavla

Podle záznamů z telečské děkanské matriky (1672), z pamětní farní knihy velkoújezdské (od 1828, zvl. k r. 1936) a z opisů kroniky F. Řiháčka v nové pamětní knize se zdá nepochybně, že ve Velkém Újezdě stála ještě v době kolem r. 1860 rotunda zv. Cyrilka, a to na hřbitově východně od podélné lodi dnešního kostela z let 1859 až 1861. V tom případě by šlo o první velkoújezdskou svatyni, která ve své původní funkci zanikla po zřízení gotického jednolodního kostela na severozápad od ní. Ze záznamů mimo jiné vyplývá, že při úpravě hřbitova r. 1938 byly vykopány její základy, vyzděné na velmi tvrdou „vázanou“ maltu, z nichž byla postavena stáj

²⁴ Podle G. Wolného, *Kirchliche Topographie von Mähren II/III*, Brünn 1860, 335, byl kostel nově vystavěn na místě starého okolo r. 1749. Srov. také J. Breitungová, *Architektonické dílo Mathiase a Johanna Michaela Kirchmayrů*, dipl. práce filozofické fakulty UJEP v Brně (rkp.), 1968.

nedaleko Sociálně zdravotního ústavu Milosrdných sester III. řádu sv. Františka a že byly nalezeny i některé pozdně románské fragmenty.²⁶ Tyto zprávy, o jejichž věrohodnosti lze sotva pochybovat, může ovšem potvrdit jen archeologický průzkum, který snad zjistí i skutečnou funkci stavby. (ZK)

Vícenice (okr. Třebíč), kostel sv. Marka

Z dochovaných zbytků pozdně románského kostela je pozoruhodná patrová stavba na obdélném půdorysu při severní straně kněžiště. V její dolní části, dnešní kostnici, je prostor s hrotitou klenbou, v horní, dnešní sakristii s podlahou o něco níže položenou než podlaha kněžiště a přístupné z něho portálem asi z poloviny 13. století, je prostora zaklenutá valenou klenbou. Zatímco původní funkce spodní prostory jako osáří, téměř úplně zahloubeného v terénu a přístupného pouze malým obdélným otvorem u paty východní zdi, se zdá být zřejmá, je prvotní poslání horní místnosti nejasné. Nicméně obloukovitě vybraní zděného soklu diagonálního opěrného pilíře kněžiště na této straně ukazuje, že horní prostora měla být na východě zakončena půlkruhovou apsidou.²⁶ Šlo tedy nepochybně o kapli, a to vzhledem ke kostnici pod ní o kapli pohřební.²⁷ Vystavěnou současně s kostelem jako jeho nedílná část a tvořící s osáříem protějšek samostatně stojících karnérů městských kolonizačních osad. Tato interpretace by mohla osvětlit jeden ze závažných problémů české románské architektury přinejmenším v tom smyslu, že šlo o útvar současný se stavbou kostela, nikoli jí předcházející (jak tomu chtěl V. Měncí, popřípadě A. Merhautová), a to ať už s kostnicí nebo bez ní. Mimoto lze spatřovat v tomto pozdně románském, popřípadě „přechodném“ seskupení funkcí pod „jednou střechou“ (kostel — křestní prostora [podvěží] — pohřební kaple — popřípadě kostnice) opuštění románského a předrománského útvaru typu kostelní rodiny zároveň s integrující tendencí k jednotě gotického chrámu, zde ovšem v horizontu periférní architektury prosté venkovské svatyně. (ZK)

Vladislav (okr. Třebíč), farní kostel Nejsv. Trojice

K prodloužení kostelní lodi nedošlo, jak soudily dosavadní studie,²⁸ koncem 15. století, nýbrž ještě na sklonku 13. věku. Tomu nasvědčují jednak vzhůru se zužující zdi také v přistavěné části (která je jednonásobkem původní délky lodi), především však nově odkrytá dvě malá okénka s hrotitým záklenkem a kružbou „jeptišky“ v západní části jižní zdi, i část pravého ostění okna snad stejného tvaru v západní zdi lodi v úrovni 1. patra věže. Toto rozšíření souviselo nejspíše s vysazením osady na trhovou ves. — Nedaleko kostela v domě č. 43 byla nalezena kamenná románská křtitelnice. (ZK)

Vranov n. Dyjí (okr. Znojmo), farní kostel P. Marie

Podle stavebního průzkumu pozdně románského chrámu a ne zcela zřetelně formulovaného zápisu ve farní kronice se zdá, že původní kostel se skládal pouze z plochostropé lodi obdélníkového půdorysu a kněžiště s apsidou. Věž byla vystavěna až současně s barokní klenbou r. 1720. Kostel je vystavěn z lomového kamene a až do r. 1725 bylo vnější zdvo bez omítky. Je to dosud patrné v okenních špaletách nad barokní klenbou a mimoto o tom hovoří také záznam ve farní kronice. V oknech byly nalezeny pozůstatky původních dřevěných rámu a ve štítech lodi kruhové otvory o průměru přibližně 12 cm, jimiž v celé síle zdi procházela jen hrubě opracovaná dřevěná kulatina, zčásti také dochovaná in situ. Jde zřejmě o zbytky lešení. (Obdobné otvory byly zjištěny také ve štítě románského kostela v Branišovicích.) — Pod kostelní kruchtou byla r. 1978 instalována nádrž kamenné křtitelnice, zadržena dřívě v sakristii. Pod horním okrajem je reliéfně zdobena obloučkovým vlysem. (BS)

Zdeněk Kudělka (řešitel úkolu) — Lubomír Konečný — Bohumil Samek

²⁵ K ostatním nálezům srov. obrazovou notičku J. Bílého, *Nálezy na Velkém Újezdě*, Od Horácka k Podyjí 14, 1937/38, 32.

²⁶ Byla-li apside skutečně provedena, zjistí až archeologický průzkum.

²⁷ O identickém útvaru u kostela sv. Martina v Kralicích (tam bez kostnice) se R. Malinová domnívá, že mohlo jít o křestní kapli. Srov. její *Kámen v románské architektuře jižní Moravy*, disertace filozofické fakulty UJEP v Brně (rkp.), 1974, 60.

²⁸ V. Richter, *Dvě románské stavby na třebíčském klášterství*, Vlastivědný sborník Vysočiny I, 1956, 108 n., a R. Malinová, l. c., 135.